

צליל, דימוי ומרחב: ליטורגיה ואמנויות כמעצבי זיכרון תרבותי בימי הביניים
Liturgy and Art as Constructors of Cultural Memory in the Middle Ages

הצעת מחקר לקבוצת מחקר במרכז מנדל סכוליון לשנים תשע"ז-תשע"ט (2016-2019)

מגישים: ד"ר יוסי מורי, ד"ר גלית נגה-בנאי, ד"ר איריס שגריר (האוניברסיטה הפתוחה), ד"ר שרית שלו-עיני (מצ"ב קורות חיים ורשימות פרסומים בהתאמה)

תקציר הצעת המחקר:

ליטורגיה היא מטבעה רב תחומית. היא מורכבת לא רק מטקסטים וממוסיקה, היא חוויה דתית במרחב וככזו היא מכילה מרכיבים חזותיים ואף מתבססת עליהם. הטקס הליטורגי פונה אל מכלול החושים של המאמינים, ואלה אינם נותרים אדישים לו. קבוצת המחקר שלנו, המורכבת מארבעה היסטוריונים של ימי הביניים, ביניהם מוסיקולוג ושתי היסטוריוניות של אמנות, מבקשת להתעמק בטקס הליטורגי שבמרכז החוויה הדתית ובתרומתו לעיצוב הזיכרון התרבותי של החברה הימי-ביניימית. הקבוצה מעוניינת לחקור את המסורות הסמליות המשתקפות בליטורגיה ובאמנויות, אלה המניעות ומעצבות משמעות בזיכרון התרבותי המקומי והאוניברסאלי, בארץ הקודש ובאירופה, באמצעות טקסטים, מוסיקה, מחוות ומדיה חזותית. הקבוצה מבקשת לאפיין את המרכיבים הוויזואליים, הכתובים והמושמעים של הטקסים הליטורגיים ואת האופן בו עיצבו יחדיו את זיכרונו התרבותי של המאמין הנוצרי או היהודי, ובנו את זיקתו לקהילה אליה השתייך.

Research proposal abstract

Liturgy is intrinsically interdisciplinary and comprises musical, dramatic, theatrical and devotional elements of great consequence to believers far and wide. It is both history and theology, purporting to reflect and propagate values that inform individuals and communities alike, playing a vital role in the construction of sacred and lay memory. As a multi-sensory experience, liturgy maintains a dynamic relationship with the surrounding space and its visual components, including art, artifacts and architecture. The proposed research group, comprising four medieval historians, among them a musicologist and two art historians, seeks to engage in a comparative and interdisciplinary discourse, in order to contextualize the liturgical practice within the production of medieval cultural memory, and within the symbolic traditions expressed through liturgy and the arts. Our sources include texts, rituals, music and visual media from Western Europe (Christian and Jewish) and the Latin Levant. The exploration of the written, visual and musical constructs will reveal the values and ideals conveyed and instilled through Jewish and Christian liturgical commemoration, and how these activated the faithful's idea of community and their place within it.

הצגת נושא המחקר המוצע:

בשנת 351, ככל הנראה זמן קצר טרם התמנה לבישוף העיר ירושלים, כתב קירילוס (Cyril of Jerusalem, ca. 351) מכתב לקיסר קונסטנטיוס השני וסיפר בו על חזיון שהוא ויתר בני העיר ראו בשמי ירושלים בשבעה במאי: צלב זוהר מעל כנסיית הקבר שנמתח עד מעל להר הזיתים. החזיון בירושלים רמז על העתיד להתרחש בעיר באחרית הימים, עת יופיע הצלב לבשר על בואו השני של ישוע. הזיקה בין האירוע למקום קיבלה חיזוק בדמות חג חדש, חג הופעת הצלב, הנחוג עד היום בכנסיית הקבר בירושלים. באותו מכתב, הזכיר קירילוס לקיסר שקונסטנטיוס אביו היה מי שמצא את הצלב הקדוש בירושלים. ככל הנראה סיפור מציאת הצלב הקדוש אכן סופר לראשונה בירושלים בתקופת הבישופות של קירילוס, אלא שמרבית הגרסאות המאוחרות יותר של אגדת מציאת הצלב מייחסות את גילוי המקום בו נטמן הצלב הקדוש דווקא לסבתו של קונסטנטיוס השני, הקיסרית הלנה. ייתכן שמסורות מאוחרות אלה נוצרו ברומא, שם נקברה המלכה האם. בכל מקרה, שרידי הצלב האמיתי הגיעו לרומא עם אדם ממשפחת הקיסר וייתכן שכבר במאה החמישית חגגו שם את יום מציאתו (*Inventio Crucis*). גם לקונסטנטינופוליס הגיע שריד של הצלב ובמאה השישית הקיסר יוסטיניוס השני והקיסרית סופיה שלחו פיסה ממנו לפואטייה (Poitiers), עבור המלכה ואם המנזר רדגונדיס (Radegundis ca.520-587). שריד הצלב האמיתי התקבל בהתרגשות ונישא בתהלוכה לקפלה שהוכנה במיוחד עבורו במנזר שהוקדש במקור למרים אמו של ישוע, ובעקבות בוא השריד הקדוש הוקדשה מחדש, הפעם לצלב הקדוש. לרגל המאורע חיבר המשורר ונטיוס פורטונטוס (Venantius Fortunatus) (530-609) שני המנונות לצלב, ביניהם *Vexilla Regis Prodeunt* המושר עד היום במהלך תפילת הערבית (Vespers) ובתהלוכת יום שישי הטוב. כשהצלבנים הגיעו לירושלים ובנו מחדש את כנסיית הקבר במחצית הראשונה של המאה השתים עשרה, הם הכירו את החג והקפידו לחוג אותו ברוב כבוד והדר. לחג נוסף נופך מיוחד בכך שקבעו אותו כאחד משני הימים בשנה שבהם פתחו את שער הזהב (בנוסף ליום ראשון של כפות התמרים) וקידמו את שריד הצלב האמיתי דרכו בתהלוכה. בממלכת ירושלים הלטינית, הצלב הקדוש, בנוסף למשמעויותו ההיסטוריות, נתפס כעדות לתמיכת האל במפעל הצלבני וכמגן הממלכה מפני אויביה. וכך, חג שמוצאו בירושלים, נחוג בלוח השנה האוניברסאלי של הכנסייה, אלא שבירושלים התווספה לו משמעות אידאולוגית בת הזמן, רלוונטית למקום הקדוש, כזו שלא יכולה הייתה להיות לו בשום מקום אחר.

הקפיצות הגדולות בשנים ובאיזורים הגיאוגרפים שזכרו כאן בפשטנות מסוימת נועדו להמחיש בפסקה אחת כיצד יש בכוחן של מסורות מקומיות, במקרה זה חג בעל אופי ירושלמי מובהק, לפרוץ גבולות של זמן ומרחב. אף כי צירוף המילים "מסורת ו"דינמית" נדמה כמגלם סתירה פנימית, הרי שסתירה זו, כפי שהראו זוג החוקרים הגרמנים יאן ואליידה אסמן (Jan Assmann, Aleida Assmann, 1987) אופיינית לתשתיות של מבני הזיכרון התרבותי (cultural memory). מחד גיסא נולדת מסורת מקומית המתייחסת לעבר במסגרת קבועה, מחזורית וממוחזרת, ומאידך גיסא משתנה מסגרת זו על פי הזמן והמקום תוך שהיא בונה ומבטאת קונסטרוקציות שונות של זהויות משותפות.

לדימויים חזותיים ולטקסים ליטורגיים יש תפקיד מרכזי בהפעלת הזיכרון האישי והקולקטיבי. הליטורגיה הנוצרית מאפשרת למאמינים לחיות מחדש, באורח סימבולי, את חייו של ישוע עלי אדמות, ואת הסעודה האחרונה שלו עם תלמידיו, בטקס האוכריסטיה. הפולחן הנוצרי מביא את המאמינים לקשר יומיומי עם הארועים השונים העומדים בבסיס אמונתם, ומכין אותם לקבל את החסד האלוהי והבטחת הישועה. הדימויים והריטואלים מזכירים באופנים רבים ומגוונים את העבר, ומנכיחים אותו. כותבים שונים בימי הביניים הזכירו שוב ושוב כי לתמונות יש תפקיד של *recordatio* 'הזכרות', במאורעות מן העבר, בין אם זהו העבר המקראי, הנוצרי הקדום, או העבר הקרוב יותר של הקהילה הזוכרת.

קבוצת המחקר שלנו מבקשת לחקור את המסורות הסמליות המשתקפות בליטורגיה ובאמנויות, אלה שמניעות ומעצבות משמעות בזיכרון התרבותי המקומי והאוניברסאלי ונגישות (במידה כזו או אחרת) לכל שכבות החברה. אנו מבקשים לבחון כיצד נבנו הנרטיבים וכיצד עוצב הזיכרון התרבותי של קבוצות בחברה המדייבלית בארץ הקודש

ובאירופה באמצעות טקסטים, טקסים ומדיה חזותית, שיצרו יחדיו דימויים של זהות. אנו מבקשים לדעת איזו מערכת חוקים ויזואלית, כתובה ומושמעת קבעה מה על המאמין הנוצרי או היהודי בימי הביניים לטפח בזיכרונו ובכך חיזקה את זיקתו למערך התרבותי הכולל והפכה אותו לחלק ממנו.

יאן ואליידה אסמן הדגישו את חשיבותה של המסורת הממוסדת בבניית הזיכרון התרבותי על פני התקשורת הבינאישית והחוויות הפרטיות; הזיכרון התרבותי נוצר מן המסורת הסמלית המוסדית ובה בעת משמר אותה. הכנסייה למשל, מנציחה סיפורי עבר באמצעות צירוף של דימויים טקסטואליים, מוסיקליים, טקסיים וצורניים עם פעילות תקשורתית ממוסדת כתפילה, דקלום או קריאה בקול, השתתפות פעילה בשימור מועדי הנצחת העבר וקיום מצוות (recitation, practice, observance). אבי ורבורג (Aby Warburg), שמחקרו התרכז בשפה הצורנית ופחות בהיבטים החברתיים, כינה את הצירופים הללו 'איים בזמן', המאפשרים התבוננות רטרואפקטיבית. 'איים' אלה, כך האסמנים, מציירים בזיכרון התרבותי אופק קבוע. לחברה מסוימת יש עבר משותף ואופק בלתי משתנה ובין קצוות אלה פועל בהווה הזיכרון התרבותי. הזיכרון התרבותי קובע מי שייך לחברה, לקהילה, ומי לא. הוא מעצב את המסגרות דרכן מתייחסים לעבר המשותף, מבקרים, משמרים ומעבירים אותו לדורות הבאים. בשל היותו הציר המקשר בין סיפורי העבר לבין העתיד, הזיכרון התרבותי, כפי שראינו בדוגמה למעלה, מתייחס גם לעתיד האסכטולוגי. לפיכך, הזיכרון התרבותי מעניק לחברה ששומרת עליו ומטפחת אותו פרספקטיבה. הוא עושה זאת בעקביות תוך עיבוד, פיתוח וטיפוח של דימויים פיקטוריאליים, מוסיקליים, טקסטואליים וריטואליים בקהילה. הוא מאפשר את יצירתה וקיומה של מערכת ערכים בעלת סדר עדיפויות מחייב. הקהילה, מתוך רצון להתחבר אל העבר, פחד להתנתק ממנו, חשש מלחזור על טעויות ותקוות לגאולה, מקיימת את החוקים הכתובים והוויזואליים המאפשרים לה להתבונן בעצמה, להגדיר את עצמה (אל מול אחרים) ולבסס את זהותה על קנון כתוב ושפה צורנית. בעשורים האחרונים מהווים מאפייני הזיכרון התרבותי אבני פינה למחקרים בין-תחומיים במדעי הרוח והחברה. עבורנו הם ישמשו בסיס משותף שיאפשר לחבוק את תחומי החקר השונים אך עם זאת יאפשר כיווני מחקר אישיים נוספים תוך שיתוף והפריה הדדית. אנו מבקשים לחקור את הדינמיקה המונעת, בין היתר, מתחרות על הזיכרון ומגרסאות שונות של הנרטיב תוך שימת דגש על הזיקה בין אמנות לליטורגיה והחלק של שני תחומים אלה, ביחד ולחוד, בבניית זיכרון תרבותי בימי הביניים בהקשר המוסדי המקומי והרחב יותר. נדון באסטרטגיות הניכרות במסורות הכתובות, המוסיקליות והוויזואליות שמטרתן בניית 'מנהרת זמן' לאירועי העבר בחלל המקודש. נלמד כל אחת לחוד ונשווה ביניהן תוך התייחסות להקשר ההיסטורי, הפוליטי, החברתי והדתי. נבדוק האם ובאילו אמצעים המסורות הפרו זו את זו, התחרו זו בזו או התעלמו זו מזו. תיאורית הזיכרון התרבותי תהווה בסיס משותף ממנו כל אחד מהחוקרים יחקור בתחום התמחותו תוך התבססות על הרקע התיאורטי והמחקרי המעודכנים והמיוחדים לשדה המחקרי שלו או ו/המותאמים לפרק הזמן הספציפי שכל אחד ואחת מומחים בו, על פי הפירוט שמובא להלן.

מצב המחקר ומטרות המחקר של כל אחד מן החוקרים:

גלית נגה-בנאי, מתעתדת לשחזר את העולם הוויזואלי של עולי הרגל לירושלים באמצעות איסוף ומחקר של אובייקטים ניידים שנעשו בארץ הקודש, או התייחסו אליה, משלהי העת העתיקה ועד התקופה הצלבנית. בנוסף לפוטנציאל של האמנות המונומנטלית הממוסדת, האסמנים שמו דגש על אמצעי ההעברה הכתובים והאוראליים העומדים בבסיס הזיכרון הקיבוצי. גלית מבקשת להרחיב הנחה זו ולהראות כיצד יצירות ויזואליות ניידות שימשו סוכני מידע שגישרו מעל מרחקים במרחב ובזמן. באמצעות בניית קורפוס של היצירות הניידות הקשורות לארץ הקודש לאורך ימי הביניים, תגבש גלית מפרט מגוון דרכו ניתן יהיה לעמוד על הדינמיקה במסורות הקשורות למקומות הקדושים, להכיר טוב יותר את החברה המדייבלית שביקרה בארץ הקודש או חלמה להגיע אליה. חלק נכבד מהאובייקטים הקשורים לעולי הרגל שימשו במקביל בליטורגיה. מעבר ליצירת קונקורדנציה של יצירות ניידות שתיקשרו עם ארץ הקודש, במהלך שלוש השנים בסכוליון גלית תעקוב אחר גורלן של אותן יצירות (בין אם שימשו כמזכרות מקומיות, מנחות ברכה (eulogiae) יצירות וטיביות, חפצי פולחן), לאחר שעברו למקומות אחרים והמירו סביבה חברתית אחת באחרת. בירור הנסיבות ואופן קבלתן של היצירות בתקופות מאוחרות יותר, ובמיוחד

אבחון מידת הרלוונטיות שלהן עבור הדורות הבאים יסייעו להבין לעומק את תרומתה של אמנות עולי הרגל לתרבות הוויזואלית של ימי הביניים.

בעקבות ענין תיאורטי מחודש בטיב היחסים שבין סובייקט ואובייקט ותהליך שדרוגם 'לידבר' (Ding, Thing) כדוגמת מחקרו של ביל בראון (Bill Brown, Thing Theory, 2001), חלה פריחה בעיסוק באמנות הניידת ובמיוחד במיכלים לשרידים קדושים (reliquaries) ואיקונות ניידות. המחקר התרכז באמנציפציה שיש לתת לאובייקטים, ביכולתם לדבר ולדבר את עצמם (Holbraad, 2011). אין זה מפתיע שהתיאוריה יושמה בראש ובראשונה ברליקוויארים ובאיקונות. אלה ואלה מכילים ומיצגים את המודל הקדוש. בהתאם, ותוך ביקורת האם אכן אמנציפציה מוחלטת אפשרית, גלית מבקשת לחקור את האמנות הניידת המכילה ו/או מייצגת את המודל, במקרה זה, המקום הקדוש.

איריס שגריר תתמקד בליטורגיה הנוצרית בירושלים הצלבנית במאות ה-12 ובתחילת המאה ה-13 על בסיסי כתבי יד שברובם טרם התפרסמו. הליטורגיה הלטינית בירושלים היא נושא המציב אתגרים גדולים בפני החוקרים הן מנקודת מבט היסטורית-חברתית, הן מבחינת המחקר הליטורגי המובהק. ההכרה הגוברת במחקר בשנים האחרונות כי הליטורגיה איננה רק סדר הדברים הנעשים בכנסייה, אלא שיש לבחון אותה כביטוי של עמדות ורעיונות של מנסחיה ושל הקהילה עבורה היא נוצרה, מובילה לשאלות יחודיות לגבי חברות הנמצאות בתהליך של הגדרת זהות ובניית אומה. חקר החברה שנוצרה בממלכת ירושלים במאה ה-12 מלמד על מורכבותם של התהליכים הללו ועל תפקיד הליטורגיה בהם. מחקרה של איריס שגריר יעסוק בנייתו מערכת הקשרים בין העיר כמרחב פיסי, הקהילה הדתית המגדירה את המרחב הזה והאידאולוגיה המכתיבה את הפרשנות הניתנת בתקופה זו למרחב הפיסי והסמלי. כך למשל, בחינה מדוקדקת של תפקידו הליטורגי של הר הבית (והמבנה שנקרא בפי הצלבנים "מקדש האדון" Templum Domini) במסגרת המערך הליטורגי של העיר עשויה לחדד את הרעיונות המובעים דרך הפולחן אודות נצחון הנצרות על היהדות ועל האסלאם (בעוד כנסיית הקבר מייצגת במקור את הנצחון על הפגניות), הכללתו של הר הבית מבטאת חשיבה עכשווית יותר אודות הניצחון הן על היהדות (בית המקדש) הן על האסלאם (כיפת הסלע) – מטרות שיש להן זיקה הדוקה לאידאולוגיה הצלבנית מראשיתה. כך שניתן לומר כי גבולות המרחב הליטורגי המעוצב מחדש בתקופה זו הם גם גבולותיה של זהות קיבוצית במרחב שזה עתה נכבש.

אופייה הייחודי של הליטורגיה הירושלמית גם הוא דורש מחקר רב. תכונה בולטת שלה היא הנרטיביות או ההיסטוריות שלה. הכנסייה הלטינית בירושלים קיימה מערכת הדוקה ומורכבת של זיקות עם העבר, בין אם היה זה העבר המקומי או העבר האירופי. עיצובה של הליטורגיה מושפע מן הרצון להמשכיות ולהתחברות אל המקורות האותנטיים של הנצרות בראשיתה, ולחיייו של ישוע על פני הארץ כמגדירים את המטריצה הראשונית של המרחב הפולחני. כך למשל, תהלוכת יום ראשון של כפות התמרים משחזרת לפרטי פרטים את המסלול המתואר בברית החדשה, אולם קיימות בה לקונות מעניינות, כדוגמת האתר בבית פאגי שככל הנראה היה חרב עם בוא הצלבנים, אך מששוקם ונבנתה בו כנסייה, שולב במסלול הטקסי. תכנית העיטור האמנותית של הכנסייה בבית פאגי עדיין דורשת ניתוח והבנה של מקומה במסגרת הפולחן. נשאלת השאלה, אם הכנסייה של ירושלים ניסתה ככל יכולתה "לסגור פערים" בין הנרטיב של כתבי הקודש לבין הפולחן, עד כמה ייחודית הייתה נטייתה זו? המידע שנאסף באירופה מלמד כי בהשוואה, היצירתיות של מעצבי הליטורגיה של ירושלים בולטת מאוד, ואנו נמצאים רק בתחילת הדרך בהבנת יחודיותה. זהו אחד האתגרים שאיריס מתכננת להתמודד איתם במסגרת קבוצת המחקר, באינטראקציה הדוקה לתובנות העולות ממחקר השוואתי של הטקסים, הסמלים, ותפקידו בכלל של המימד החזותי בעיצוב המרחב הליטורגי העירוני.

יוסי מורי תכנן לחקור במסגרת שלוש השנים בסכוליון את הליטורגיה של תהלוכות השבוע הקדוש בכנסיות בצפון-מערב צרפת, אלא שבמהלך מפגשים מקדימים של חברי הקבוצה ושיחות ארוכות עם איריס שגריר, הוא נחשף להבטים הייחודיים של הליטורגיה הנוצרית בירושלים הצלבנית ומצא אותה מאתגר ומרתק. בבסיס העניין של יוסי בליטורגיה הנוצרית במאות האמורות בירושלים מצויים שני מפגשים: האחד על הציר האופקי בין המסורת המוסיקלית-ליטורגית המקומית לבין המסורות שיובאו מארצות מוצאם של הצלבנים, והשני, המפגש שמאפשרת

המוסיקה על הציר האנכי, בין ירושלים של מטה לזו שלמעלה, והבא לידי ביטוי במרכיבים אסכטולוגיים ששולבו בפולחן.

לירושלים ולמקומות הקדושים בה היה מעמד מיוחד, הן כמרחב פיסי שריר וקיים, הן כאידיאה רוחנית ומטפיסית. הצלבנים השיבו לידיים נוצריות (גם אם לתקופה קצרה יחסית) את המרחב הפיסי, אולם יחסם אליו היה מורכב. מחד גיסא, הייתה העיר מרחב יומיומי שאמור היה לקיים חיי עיר שגרתיים. מאידך גיסא, מרחב זה אצר ערכים סימבוליים גלויים ומוצפנים. הצלבנים שהתנוססו על גגות הכנסיות, ובמיוחד על הר הבית, המחישו את השינוי בנוף של העיר, ואילו החגיגות שנערכו בחוצות העיר ובכנסיותיה עשו שימוש ברבדים סמליים ורבי משמעות של המרחב הקדוש. סביר להניח שמתח זה בין העבר המיידני וההווה, לבין הציפייה האפוקליפטית שנלוותה להגעה לירושלים - חזר והשפיע על עיצובן ועל מסלולן של תהלוכות שתכליתן שחזור אירועים שהתרחשו בירושלים, בראשם הצליבה והתחייה של ישוע. לתפיסות היסטוריות ואסכטולוגיות היה בוודאי מקום חשוב בבחירת המזמורים ובהבניית תפקידה של המוסיקה ביצירת החוויה הדתית, הזיכרון התנייכי במרחב הקדוש, ויצירת הגשר בין ירושלים של מטה לזו של מעלה. יוסי מעוניין לבחון את ההיבטים המוסיקליים-ליטורגיים של הפולחן הלטיני שהתקיים בכנסיית הקבר בירושלים, ואלה הבטים שלא נחקרו מעולם. שיתוף הפעולה בינו לבין איריס יסייע להבין לעומק שאלה מרכזיות בהבנת התרבות הדתית של ממלכת ירושלים: האם מדובר בליטורגיה מיובאת מהמערב כמקשה אחת, או שמא היא מתאפיינת באלמנטים ייחודיים המביאים בחשבון את העיר בה היא מתקיימת? האם הלחנו מזמורים חדשים לטקסים קיימים, או שמא נעשה שימוש בקונטרפקטה? אין זו שאלה היסטורית גרידא. יש בשאלה זו גם עניין ליטורגי פנימי. המחקר ינסה לברר עד כמה הטקסים והפולחן במאה ה-12 היו גמישים ופתוחים לשינוי, עד כמה ניתן היה למסוך בהם תכנים יחודיים שישקפו רעיונות ותודעה של חברה נוצרית חדשה, כמו הניצחון על הבלתי מאמינים, והיותם של הצלבנים - הפראנקים, מגשימיה של נבואה מקראית ושל שליחות נוצרית נעלה.

שרית שלו-עניני מפנה את הזרקור אל המרחב הליטורגי של קבוצות המיעוט היהודי שישבו באימפריה הרומית הקדושה. תנופת הבניה הכנסייתית המקומית בין המאות 11-13 הביאה גם לבנייתם של בתי כנסת מאבן שנבנו לעתים בידי אותם בעלי מלאכה ושיקפו מגמות אסתטיות דומות. היו אלה מבנים צנועים יותר שהלמו את גודל הקהילות ואת הצורך להשתלב בנוף העירוני בלי לבלוט יתר על המידה. באותה עת ועד לפרעות המגפה השחורה (9-1348) דרו היהודים בלב הערים. הם התרכזו אמנם על פי רוב ברחובות מסויימים, אך לא הופרדו מסביבתם. בתי הכנסת, שכנו בקרבה רבה לכנסיות והקתדרלות של הערים. מבני התפילה הנוצריים ובעיקר הקתדרלות התנוססו כמבנים בעלי ניראות חיצונית בולטת ששיחקה תפקיד בתפיסתם המרכזית במרקם האורבני. במקרה היהודי, לעומת זאת, היה זה בעיקר החלל הליטורגי הפנימי של בית הכנסת שסימן מרחב יהודי ציבורי מובחן ומובדל בלב העיר הנוכרית. המחקר של שרית שואף לשחזר את המרחב הליטורגי האשכנזי ולנתח את החוויה הליטורגית המתקיימת בתוכו ביחס לסביבתו הנוצרית ולמרחבים הליטורגיים הנוצריים בשכונותם הוא מתקיים.

שורשי הזיכרון התרבותי של שתי הדתות נטועים בסיפורים תנ"כיים. בעוד שחגי ה-*Temporale* בכנסיה הנצחית את חייו, מותו ותחייתו של ישוע, החגים המרכזיים של היהודים התבססו על האירועים הגדולים של התגבשות ישראל לעם. אלה האחרונים נתפסו בנצרות באופן טיפולוגי והחשובים שבהם הוטמעו בליטורגיה של אחדים מחגי הטמפורלה המרכזיים. כפי שטענו האסמנים, קבוצה מגבשת את הזיכרון התרבותי שלה לא רק באופן חיובי כלפי החברים בה, אלא גם ביחס לאלה המצויים מחוץ לגבולותיה. גישה תיאורטית זו מקבלת ביטוי מיוחד כשמדובר בחברת מיעוט שעליה לגבש את הזיכרון הקולקטיבי שלה אל מול חברת רוב המנכסת את האירועים המקראיים המהווים בסיס לזיכרון שלה ויוצקת בהם משמעות סמלית חדשה. יחסים מורכבים אלה בין חברת הרוב והמיעוט מציבים אתגר מועצם, המחייב את חברת המיעוט לגבש מחדש את הליטורגיה שלה תוך התייחסות מתמדת לפרשנות המתחרה שמציעה חברת הרוב לאותם סיפורים מכוננים, לנטרל את משמעותם הטיפולגית ולהחזיר להם את משמעותם המקורית תוך התאמתה לתנאים המשתנים. שרית תבחן כיצד החוויה הליטורגית בכל אחת מן החברות משחזרת ומעצבת מחדש את האירועים המכוננים שלה בתוך המרחב המקודש ביחס לעצמה וביחס לאלה הממוקמים מעבר לגבולותיה. בכוונתה להדגיש את האמצעים הלא-מילוליים שבהם משתמשת כל חברה, ולברר באיזו מידה אמצעים אלה חוברים לתכנים המילוליים של הטקס ומייצרים חוויה רב-חושית דומה.

תיאור הפעילות הרב תחומית והאינטראקטיבית המבוקשת של הקבוצה, כולל מתודולוגיה והישגים צפויים

היסטוריונים חברתיים ותרבותיים מפנים כיום את מבטם לעבר הליטורגיה מתוך הכרה הולכת וגוברת כי ההבטים הטקסטואליים והמוסיקליים שלה מייצגים רק חלק קטן מן החוויה הטקסטית בימי הביניים - שהייתה גם חזותית ורב גונית מבחינות רבות. הדיון באתגרים שמציבה בחינת הליטורגיה כעדות היסטורית נמצא רק בתחילתו והוא נעשה במקביל לבחינה עצמה. בתהליך זה המרחק בין היסטוריונים תרבותיים לחוקרי ליטורגיה קלאסיים אמור להצטמצם, ועדות לכך נמצאת בכנסים שהתקיימו לאחרונה ובהרצאות, שאחת מהן זכתה לכותרת הקולעת Liturgy's Present שנישאה השנה באוניברסיטת ייל. הדיון עדיין פחות נוכח בכתובים שבדפוס, וזו עדות לתהליך שנמצא בתחילתו ושקבוצה מחקר זו שואפת להצטרף אליו. ארבעת החוקרים המרכיבים את הקבוצה הם היסטוריונים של ימי הביניים, ביניהם שתי היסטוריוניות של אמנות ומוסיקולוג.

ידוע היטב שמוסיקה, טקסט, המימד החזותי והמימד החושי היו בעלי תפקיד עצום בחוויה הדתית של ימי הביניים. מרבית טקסי הכנסייה נחוגו תוך כדי שירה בין אם התנהלו בתוך הכנסיות או בתהלכות מחוץ להן וביניהן. בנוסף, לכוריאוגרפיה של הטקסים נודעה חשיבות רבה, היא התחשבה באדריכלות ובעיטור האמנותי וכללה חפצי פולחן ושרידים קדושים שעמדו לעיתים קרובות במרכז הטקס. תהלכות דתיות, שהפכו למרכיב מרכזי בפולחן בימי הביניים התיכוניים תוכננו באופן שהתחשב בהיבטים היוזואליים של הדרך, בייחודן של כנסיות (למי הוקדשו, אילו שרידים קדושים נשמרו בהן) ובחזיתותיהן. מדובר לכן ביצירת מרחב ליטורגי במובן הרחב ביותר של המונח, ובהבנת תפקידם של מכלול החושים שהטקס הדתי פנה אליהם במודע.

כדי לאפשר שיח אמיתי, עמוק ונטוע היטב בתוך ההקשר ההיסטורי דרושה תשתית מחקרית משותפת של חוקרים המומחים – מחד גיסא בחקר ימי הביניים ובעולם האמונות והתפיסות הייחודי לתקופה זו באירופה הנוצרית ובפריפריות שלה, ומאידך גיסא דרושה עבודה רב-תחומית המביאה עמה יכולת העמקה בהיבטים הטקסטואליים, המוסיקליים, היוזואליים והתיאורטיים. בכך טמון פוטנציאל גדול להפריה הדדית, תוך פיתוח השיח בתוך הקבוצה ופתיחתו למומחים נוספים מן התחומים הרלוונטיים שהשיח ביניהם לא מתקיים כדבר שבשגרה בארץ או בעולם. כאן טמון מימד מחקרי חדשני ופורץ דרך. חברי הקבוצה מתרכזים בפרקי זמן מגוונים משלהי העת העתיקה ועד ימי הביניים בשיאם ובעדויות היסטוריות שונות, כגון תעודות, כתבי יד מאוירים, כתבי יד עם תווים, כלי פולחן, מזכרות, ארכיטקטורה. מחקר של נושא לאורך רצף של שנים אבל בטווח גאוגרפי רחב ומגוון עדויות ומדיה יאפשרו השוואות מפותחות והסקת מסקנות רלוונטיות לכל אחד ואחת מחברי הקבוצה.

שרית ויוסי לימדו בשנת תשנ"א קורס משותף בבית הספר לאמנויות של האוניברסיטה (מוסיקה ואמנות במרחב הכנסייתי), והופתעו ממידת ההעשרה ההדדית והבין תחומית, וגם הסטודנטים נשכרו משילוב תחומי העניין. הם מתכוונים לחזור וללמד את הקורס המשותף באחת משנות הפעילות בסכוליון ולערב את הסטודנטים בקורס בפעילויות המיוחדות של הקבוצה כגון סיורים, קונצרטים וכנסים. במסגרת החוג לתולדות האמנות שרית וגלית משתפות פעולה על בסיס קבוע (לאו דווקא רשמי) בהדרכה משותפת של סטודנטיות למרות ובגלל התמקדות באזורים שונים ותקופות שונות במהלך ימי הביניים. איריס ויוסי מקיימים שיח מחקרי מתמשך בנושא הפולחן הירושלמי. על סמך הכרות קודמת וניסיון עבודה משותף אין לנו ספק שצפויה לנו סדנא עניינית וארוכה בת שלוש שנים שאיננה רב תחומית במובן הרחב אך מגוונת בתוך אלף השנה שמרכיבים את ימי הביניים (המאות 4-14). סדנת עבודה ולימוד המאפשרת השלמת פערי ידע, דיונים, החלפת רעיונות, דרכי עבודה, ביבליוגרפיה, שיתוף פעולה תוך כדי שמירה על מתודולוגיות הקשורות לתחום התמחות ספציפי, מדיום מסוים, או רלוונטיות לפרק זמן מסוים. אנו מאמינים שהבסיס הימי-ביניימי המשותף והמיקוד הפרטני יגרמו לכך שהכנס שנארגן כמו גם הספר שיבוא בעקבותיו יעניינו חוקרים רבים מדיסציפלינות שונות בקרב חוקרי ימי הביניים.

בכוונת חברי הקבוצה להתמקד בשלושה נושאים מרכזיים (להלן) ולכל אחד תוקדש שנה. במקביל, כל חוקר יקדם את מחקריו האישיים הקשורים באופן הדוק לנושא הקבוצה ומשלימים זה את זה. גלית נגה-בנאי תתמקד באמנות נידת בשלהי העת העתיקה ועד התקופה הצלבנית שנעשתה בזיקה לארץ הקודש. שרית שלו-עיני תתמקד באמנות היהודית והנוצרית של ימי הביניים בשיאם, כתבי יד ומונומנטים. איריס שגריר תבחן את הליטורגיה הירושלמית

כפי שהיא באה לידי ביטוי בטקסטים שנכתבו בממלכת ירושלים הלטינית, ויוסי מורי יחקור את כתבי היד המוסיקליים-ליטורגיים שהיו בשימוש בכנסיית הקבר, וזאת תוך זיקה לליטורגיה הכנסייתית בצרפת של ימי הביניים וביורור מידת תרומתה לליטורגיה הירושלמית. כל אחד יתמקד בנושא מומחיותו, אולם במקביל ובזיקה הדוקה, ידונו במשותף הרקע התיאורטי והשאלות הגדולות. אנו מאמינים שחשיבה והדיונים המשותפים ישפיעו בחיוב ויעשירו את תוכן המחקרים האישיים. הפוטנציאל לשיתוף פעולה קיים בפרטים אינפורמטיביים ובנושאים רחבים יותר, השוואתיים ותיאורטיים. דוגמה לבחינה משותפת כזו היא ניתוח חותמותיהם של הפטריארכים הלטיניים של ירושלים והדימויים שנבחרו כמייצגים את הכנסייה הירושלמית החדשה בהשוואה לאמנות עולי הרגל במאות הקודמות. ההנחה היא, כי קיימת שפה ויזואלית בעלת הקשר ירושלמי, שהתפתחה והתקיימה במשך מאות השנים שלפני בוא הצלבנים. השאלה עד כמה היו המוטיבים של עלייה לרגל מודגשים באידיאלוגיה של הממלכה נוגעת גם בתפיסתה העצמית של הקהילה החדשה שכללה בני לאומים שונים הדוברים שפות שונות ומורגלים בסגנונות פולחן שונים. יחד נשחזר את המערך הפרקטי, אינטלקטואלי ויזואלי הכולל של הליטורגיה אותה פוגש הפרט לאורך חייו בקבוצת ההתייחסות שבה הוא גדל ואלה הוא פונה לקבלת חיזוק למקומו כחלק ממנה. תוך דיאלוג נשחזר את סדר יומו של המאמין, את מערך החגים בלוח השנה המחזורי שעליו לקיים כדי להשתייך לקבוצת ההתייחסות. מה היו הנורמות, כולל הוויזואליות והמוסיקליות, שבמידה והאינדיבידואל אימץ, הפך בעזרתן לחלק מהשלם. אנו מבקשים לעסוק בשאלה הגדולה של עיצוב הזיכרון התרבותי על בסיס בדיקת הפרטים בתוך המסגרת, את המסגרת עצמה ומעבר לה: מה הוכנס לתוכה ומה נותר בחוץ, ממה הייתה עשויה, איזה הד יצרה בקבוצות אחרות.

להשלמת תמונת העולם התרבותי שבו מתקיים הזיכרון התרבותי, חברי הקבוצה רואים לנכון לשלב את תחום התיאטרון הדתי הימי-ביניימי. בימי הביניים בשיאם התפתחו הדרמה הליטורגית והתיאטרון הדתי ונקשרו בעבודות לפולחן, ושניהם דרים בכפיפה אחת תחת מטרת 'המופע' (Performance) בחסות הכנסייה. בכוונת הקבוצה לארח במפגשים ובכנס המסכם את ד"ר **שרון אהרונסון-להבי**, מרצה בכירה לתיאטרון ומופע במחלקה לספרות משווה באוניברסיטת בר-אילן. שרון מומחית לתיאטרון הדתי בימי הביניים המאוחרים ולתיאוריה של מופע. במידה והאוניברסיטה הפתוחה "תשחרר" את איריס שגריר לשנתיים בלבד, שרון תהפוך לחברה רשמית בקבוצה בשנה האחרונה.

תוכנית עבודה מפורטת לשלוש שנים

חברי הקבוצה מקווים לצרף אליהם ארבעה חוקרים צעירים מתחומים משיקים אך לא זהים, כמו למשל, מחקר הפיוט. החברים יפגשו על בסיס שבועי לסמינר שידון בנושאים כלליים תוך שימוש בדוגמאות ספציפיות ממחקריהם. הפגישות יסובו סביב מתודולוגיה, ספרות המחקר, תיאוריה ופרקטיקה. כמו כן, יילקחו בחשבון נושאים רלוונטיים לקבוצת החוקרים הצעירה. בכוונת חברי הקבוצה להזמין מומחים בעלי שם בתחום מהארץ ומהעולם (רשימה טנטטיבית: ברוריה ביטון-אשקלוני, אורה לימור, רות הכהן-פינצ'ובר, ישראל י. יובל, Harald Harald Buchinger, Allan Doig, Jaś Elsner, Anne Robertson, Louis van Tongeren, Cecilia Gaposchkin, Rachel Neis Georgia Frank), להרצאה בודדת או סדרת הרצאות ודיונים ברצף (Blockseminar). החוקרים ישתפו בתוצאות מחקריהם את קבוצת המחקר וכן מתעניינים מקרב החוגים הרלוונטיים. חברי הקבוצה יבקרו במידת האפשר בטקסים דתיים שנערכים בירושלים ובמקומות אחרים ויפגשו עם האנשים שעורכים אותם. הם יבקרו באתרים פעילים שבהם ניתן לחזות במבנה ובתוכנית עיטור ימי ביניימיים, ולשמוע ולראות ליטורגיה בת הזמן המבוססת על מקורות מדייבליים. כאמור, סביב נושא הקונסטרוקציות של הזיכרון התרבותי, תתמקד הקבוצה בשלושה נושאים מרכזיים שלכל אחד מהם תוקדש שנה.

שנה ראשונה: לידתן של מסורות

אם נחזור לדוגמא שבה פתחנו, הופעת הצלב בימי ירושלים, הרי שעצם החיזיון בשנת 351 קשר את קירילוס, את הקיסר שאליו כתב ואת אנשי ירושלים אל העבר, והחג שנוסד בעקבותיו שמר על הזיקה לאורך השנים. מדוע קירילוס ראה דווקא אז את הצלב ולמה טרח לדווח על כך, מדוע היה חשוב לו להוסיף חג לליטורגיה המקומית ואיך קרה שלחיזיון הזה היו מקרים עוקבים (follow ups)? אלו הן דוגמאות לשאלות אודות לידתה של מסורת. בשנה הראשונה הקבוצה תעסוק באבחון סיבות מיידיות להתהוותן של מסורות והאופן בו נשתמרה משמעותן גם כשנסיבות הראשית השתנו. הקבוצה תעסוק בשאלה מהי מסורת, תאפיין מצבים היסטוריים הקשורים ללידתן, תסווג מטרות ותשווה דינמיקות שלהן, על בסיס הניתוח שיעשה כל אחד בתחמו.

גלית נגה-בנאי שואפת בשנה הראשונה לאגד את כל החומר הוויזואלי הקשור לאמנות עולי הרגל לארץ הקודש וליצור קורפוס שאותו תחקור בשנתיים הבאות. בכוונתה לא רק לאסוף את היצירות הניידות שמקומן בקונטקסט של עליה לרגל נחקר וידוע מזה שנים, או כאלה שנתגלו בקונטקסט ארכיאולוגי ברור, אלא להרחיב את היריעה ברוח הזמן (Virtual Pilgrimage) ליצירות בעלות פוטנציאל של זיקה לארץ הקודש גם אם נוצרו במקום אחר. מניסיונה בעבר (Noga-Banai, 2007, 2011), לא מעט יצירות שנמצאות באוספי מוזיאונים ואוספים פרטיים מסווגות באופן כללי לתקופה ארוכה וטווח גיאוגרפי רחב ללא ניסיון לקשור בינן לבין מסורות ליטורגיות וויזואליות של ארץ הקודש. מספר לא קטן של יצירות ניידות התגלה בשנים האחרונות בחפירות שנעשו בסמוך להר הבית ובחניון גבעתי. אוסף פרטי גדול, שטרם פורסם, נתרם בשנים האחרונות למוזיאון ישראל. תוך כדי איסוף תתחיל גלית לחקור את היצירות על מנת לחלקן לקבוצות ולעמוד על מידת וטיב הקשר שלהן למקומות הקדושים.

על בסיס מחקרים קודמים שלה, **איריס שגרי** תעסוק בניתוחם של הרעיונות הבולטים בליטורגיה של ממלכת ירושלים. שאלת המחקר היסודית היא אילו רעיונות יסוד, תיאולוגיים והיסטוריים, עמדו בבסיס הליטורגיה הירושלמית והזינו אותה בימיה הראשונים ולאורך זמן, במהלך המאה ה-12. הדיון יתמקד בבחינה מקיפה של המקורות הליטורגיים וההבדלים ביניהם, ובמיוחד הדגשים המשותפים לטקסים השונים. שימת לב מירבית תינתן למקומו של אידיאל הצליינות בפולחן ובסמלים החזותיים של הממלכה. עד כמה הודגש הבט זה של התנועה הצלבנית והחברה הפראנקית ביצירה הדתית, בארגון המרחב הדתי, במסרים הליטורגיים ובסמלים החזותיים? בעוד אין ספק שרעיון הצליינות עמד בבסיס האידאולוגיה הצלבנית, שאלה פתוחה עדיין היא האם ועד כמה שררה אידאולוגיה זו עם התבססותה של "חברה ארץ-ישראלית" בעלת מודעות עצמית וחזון משלה. מתוך הנחה שהליטורגיה הירושלמית הושפעה לא אחת מרעיונות בעלי גוון פוליטי והושפעה מן העבר הנוצרי הלא-לטיני בירושלים, איריס מתכוונת לבדוק עד כמה שמרו רעיונות היסוד הצלבניים על מעמדם ותוקפם, והאם ובאיזה אופן שיקפו הטקסים, התהלוכות והפולחן רעיונות חדשים שנוצרו במזרח הלטיני.

יוסי מורי יעסוק בשנה הראשונה בקיבוץ מכלול כתבי היד הליטורגיים שהיו בשימוש בכנסיית הקבר ואשר מפוזרים היום בספריות בכל רחבי אירופה. לאחרונה, הונחו היסודות למחקר הפולחן בירושלים הצלבנית תוך בחינה יסודית של שמונה עשר כתבי היד הליטורגיים הקשורים בפולחן בכנסיית הקבר (Cristina Dondi). מדובר בנקודת מוצא חשובה לבחינת היסודות המוסיקליים והליטורגיים של פולחן זמני. יוסי יערוך מחקר השוואתי בין המוסיקה הכנסייתית שליוותה את הליטורגיה הירושלמית המבוססת על קרבנם של המקומות הקדושים, לבין זו שהתקיימה באותה התקופה ברחבי אירופה, בכנסיות שייחוס הקדושה שלהם נבע מנוכחותם של שרידים קדושים במזבחותיהן. חלק קטן מכתבי היד שיעמדו במרכז המחקר בשנה זו נחקר כבר לעומק ואף יצא לאור במהדורות מדעיות. בדרך כלל משקפים כתבי היד הללו מסורת ליטורגית צרפתית. גורלם של כתבי יד המכילים מוסיקה שפר פחות בראי המחקר, והם שיעמדו במרכז המחקר בשנה הראשונה: מספר שאלות מפתח יעמוד לנגד עיניו של יוסי בעודו בוחן כתבי יד אלה: האם מדובר במסורת מיובאת כמקשה אחת, או שמא באוסף רב-גוני (ומקרי?) של כתבי היד מכל הבא ליד? מהם הטקסים בהן ניכרת הייחודיות של הליטורגיה הנוצרית בירושלים במאה ה-12 מעל לכל, וזאת תוך השוואה לאופן בו נחוגו בצרפת תיערך השוואה בין המוסיקה של חגים מרכזיים בירושלים ובאירופה, למשל חגי

הפסחא או המולד, בשרטר, סולסברי, פריס, ובעוד מקומות. האם באמת נוצרה בירושלים מסורת חדשה, או שמא הביאו את המוכר ודבקו בו לאורך זמן?

שרית שלו-עיני תעסוק בשנה הראשונה בשחזור המרכיבים המעורבים בעיצוב המרחב הליטורגי האשכנזי ובניתוחם המשותף. מגבלות שונות מקשות על משימה זו. רבים מבתי הכנסת נהרסו עם גירושי היהודים. המימד הקולי חסר. המוסיקה האשכנזית הימי-ביניימית לא הועלתה מעולם על הכתב ואבדה כמעט כליל. שיחזור החוויה הליטורגית בבית הכנסת האשכנזי באמצעות מחקר חד-תחומי אכן אינו אפשרי, אך גישה רב תחומית צפויה להתגבר על מכשולים אלה. שרידים ארכיאולוגיים, עדויות חזותיות (תחריטים) וכתובות (עקיפות וישירות), פיוטים, ספרי תפילה שהיו בשימוש לניהול הטקסים, הוראות לחזנים הכלולות בהם, והציורים שליוו אותם יתחברו זה אל זה וישלימו את החסרים בכל אחד מן התחומים לכדי הוויה כוללת רבת רבדים. זאת ועוד, בד בבד עם השחזור נבקש לנתח את היחסים בין המרכיבים השונים הבונים את החוויה הליטורגית בבית הכנסת, כך שפעולת השחזור והניתוח יזינו זו את זו ויוכלו להוות תשתית יציבה להמשך המחקר. השוואות למרחבים יהודיים מוקדמים אחרים תסייע לייחד את המרחב הליטורגי האשכנזי, זיקתו למסורות מן המזרח הקרוב מחד גיסא ולסביבה הנוצרית מאידך גיסא.

שנה שנייה: ליטורגיה ואמנויות במקומות קדושים

היסטוריון הדת האמריקאי ג'ונתן ז. סמית' (Smith, 1987) עורר בשעתו סערה כשקבע שהריטואל יוצר ומגדיר את המקום הקדוש, ולא להיפך. כעבור שנים אחדות כתב ההיסטוריון רוברט מרקוס, במאמר שעסק בהתהוות המקום הקדוש (Markus, 1994) כי הריטואל אינו מספיק, וכי במקרה של מקומות קדושים נוצריים, הזמן המקודש הוא האחראי להיווצרותה של טופוגרפיה קדושה. במוקד פעילות הקבוצה בשנה השנייה תעמוד השאלה כיצד מתרחשת התהוותו של חלל קדוש - תהליך שבו שותפים באורח קבע אמצעים ליטורגיים וצורניים; כיצד נעשית התהוות זו למשמעות נוכחת בחיי המאמינים לדורותיהם, בבואם לראות את המקומות הקדושים, לבקר בהם, לגעת, לחוות אותם, לשנן את האירועים הקשורים בהם דרך תפילות, מזמורים, ותהלוכות, ולזכור את מראם ואת מה שהם מייצגים. בשל חשיבות הזמן המקודש והמקום שיש לירושלים בכל תרחיש דתי עתידי, יושם דגש, אבל לא רק, בטקסים במקומות הקדושים עצמם או במקומות מרחקים המתייחסים לירושלים, כדוגמת יהודי הגולה וערגתם לירושלים, הנוצרים השואפים לבקר בה, או חגיגות המשחזרות את המקומות הקדושים בירושלים באמצעים ליטורגיים וצורניים.

גלית נגה-בנאי תמשיך במחצית הראשונה של השנה השנייה לחקור יצירות בעלות זיקה אפשרית לעליה לרגל לארץ הקודש. במחצית השנייה היא תעבור לסיווג היצירות, חלוקתן לקבוצות וניתוח הקשר שלהן למסורות קבועות ומשתנות, כאלה שעברו מקום או מצויות ביותר ממקום אחד. מאחורי בניית הקורפוס עומדת אניגמה שגם אם לא תיפתר, תאפשר לגלית לבחון את האמנות הניידת שנעשתה בהקשר של המקומות הקדושים ללא דעות קדומות: העדויות הטקסטואליות מדווחות על עליה לרגל למקומות הקדושים כתופעה כבר במחצית השנייה של המאה הרביעית ואילו אמנות עולי רגל קיימת בעיקר למן המאה השישית. גלית מקווה באמצעות בניית קורפוס חדש ומעודכן שיכלול ניתוח יצירות שנתגלו לאחרונה והסתכלות והערכה מחודשת של יצירות בעלות זיקה לארץ הקודש שנעשו מחוץ לגבולותיה לרדת לשורש הבעיה ואולי אף לצמצם את פער השנים.

יוסי מורי יתמקד בשנת המחקר השנייה במספר טקסים שטומנים בחובם פוטנציאל להצביע על המתח שבין הליטורגיה הנוצרית-אוניברסלית (כפי שנחוגה בכל כנסייה וכנסייה באירופה) לבין זו הירושלמית בכל הקשור למקומה של ירושלים: כעיר בעלת מאפיינים טופוגרפיים מסוימים (רלוונטי במיוחד לתהלוכות ולטקסים המבקשים לשחזר אירועים שהתרחשו בירושלים), וכמושא לכיסופים, לאהבה, לכיבוש. איזה תפקיד היה למוסיקה בעיצוב החדש על פני הישן בירושלים? האם למוסיקה היכולת להורות על משמעות חדשה הניתנת לטקסים עתיקים? אילו תכנים מוסיקליים-ליטורגיים נוצקו ליום שחרור ירושלים הנוצרי (15 ביולי), ומה מקורותיהם? האם מדובר במוסיקה חדשה יש מאין, או שמא מדובר במחזור מוסיקלי, תופעה שכיחה למדי בימי הביניים בכלל.

איריס שגרי תבחן בשנה השנייה את הממצאים מן הבחינה הרחבת של המערך הליטורגי למול ההיבטים הפולחניים שנחקרו בידי חברי הקבוצה האחרים. העיסוק באמנות ניידת של גלית יהיה מקרה בוחן נוסף לשאלת קיומה של שפה חזותית מקומית או בעלת הקשר ירושלמי, הניזונה מרעיונות תיאולוגיים המפרים, יש להניח, גם את

הליטורגיה. הכוונה היא לרעיונות כדוגמת אידיאל הצליינות שנזכר לעיל; רעיון הקשר בין [כל] כנסייה לבין בית המקדש, הנפוץ באירופה בת הזמן, ונוכח באופן קונקרטי בחשיבה הצלבנית; הציפייה לירידת ירושלים השמימית ותפיסות אסכטולוגיות המוטמעות באידאולוגיה הצלבנית. הבחינה המוסיקלית של הטקסטים הליטורגיים בידי יוסי תעלה אתגרים ושאלות חדשות לגבי המזמורים שנבחרו לשמש בזמנים שונים, מיקומם במחזור החגים הירושלמי ו/או יצירתם של מערכים מוסיקליים חדשים כמו גם המסרים שהם משקפים. בחינה אינטגרטיבית כזו מן ההכרח שתיקח בחשבון את מערכת הזיקות בין אמנות ופולחן בהקשרים תרבותיים אחרים, ומקומם של אלה במקומות קדושים מרוחקים, ובמרחבים חזותיים ודתיים אחרים, שייבחנו בעבודתה של שרית. הבנתן של זיקות אלה תאפשר להבחין במאפיינים משותפים ויחודיים של המזרח הלטיני בימי הביניים, ועוצמת יניקתו מ"מרחב המוצא" התרבותי שלו מעבר לים.

שרית שלו-עיני בוחרת בשנה השניה לנהל את בחינת החיבור בין הליטורגיה והמימד היוזואלי והקולי באולם התפילה בשני אפיקים מקבילים: היחס בין אדריכלות פנים לטקסים הליטורגיים, והתפקיד של ספרי תפילה מאויירים בהפעלת החלל הליטורגי. כפי שטוען Allan Doig, הטקס הליטורגי מעצב את החלל האדריכלי בכנסייה ולהיפך. שרית מבקשת להדגים יחסי גומלין אלה כפי שהם מתקיימים גם בבית הכנסת, ואף להרחיב טענה זו ולהראות שלשני הגורמים גם יחד הייתה השפעה על מרכיבים נוספים, כגון מידת האקטיביות של הקהל והחוויה האודיו-ויזואלית המתקיימת באולם. זאת ועוד, מרכיבים אלה השפיעו מצדם גם הם על מבנה החלל ואופי הטקסים. ההשוואה עם העולם הנוצרי הסובב תאפשר לעמוד על הדימיון וההבדלים בין שתי הקהילות. על אף שבתיה הכנסת נבנו על פי הסגנון המקומי, אדריכלות הפנים שלהם שונה לחלוטין. בעוד שהכנסייה נבנתה כספינה חד מוקדית, לבית הכנסת היו שני מוקדים ששימשו לחילופין כמרכז הטקס: הארון בצד הפונה לכיוון ירושלים והבימה אשר נועדה בבסיסה לקריאת התורה במרכז. הקהל ישב סביב האולם והבימה. הבדלים אלה יצרו חוויה ליטורגית שונה מזו שהתקיימה באותה תקופה בכנסיות מקומיות, ומשקפים תפיסות ליטורגיות שונות. שרית תעמוד על הבדלים מהותיים אלה, תנתח את השלכותיהם ותבקש להציע מודלים חדשים לבחינת יחסי הגומלין בין המרכיבים השונים המעצבים את החוויה הליטורגית הרב תחומית באולם התפילה של שתי הדתות. מקום מיוחד נוסף יוקדש לספרי תפילות כחפצים רב מימדיים המפעילים את החלל הליטורגי באופנים פורמליים המבטיחים את ניהולו המילולי של הטקס ובאופנים חזותיים לא-פורמליים המייצרים את הפן הדרמטי של הזיכרון הקולקטיבי המתקיים בתוכם. בעוד שתפיסת חלל הפנים הייתה שונה ביסודה בשתי הדתות, הספרים המצויירים שיחקו תפקיד דומה. שרית תעמוד על קווי דימיון בולטים אלה ותגדיר באמצעותם את התפקיד הכפול של הספר המצויר ביצירת החוויה הליטורגית הרב חושית. מחקריהם של העמיתים האחרים בתחום החפץ הליטורגי, המוסיקה הליטורגית, הפרקטיקות הליטורגיות והקשרם לחלל האדריכלי יאפשרו דיון רב תחומי, יעצימו וירחיבו את המימד ההשוואתי.

שנה שלישית: בין עבר לעתיד, הזיכרון התרבותי

מעבר להקשר ההיסטורי - דתי - חברתי של בניית 'מנהרות זמן' במקומות הקדושים באמצעות ליטורגיה ואמנות הקושרות את העבר עם העתיד בהווה, בשנה השלישית מתכוונים חברי הקבוצה להתרכז בפרקטיקת החזרה והשינון המהווה את הדלק של הזיכרון התרבותי. מופעים חוזרים, תהלוכות לאורך ציר קבוע, נוסחאות קומפוזיציוניות, שינון של טקסטים. כיצד המוכר, הידוע והסכמטי (Koriat, 1998) נצרכים בזכרוננו של המאמין, מאפשרים לו לזהות את המשמעות ומאיצים את הזדהותו עימה. בשנה זו נשים דגש על תיאורית המופע והרלוונטיות שלה למחקרים היסטוריים שעוסקים בקונסטרוקציות של זיכרון תרבותי.

לאחר איסוף ועיבוד החומר היוזואלי, ובהשראת האינטראקציה עם חברי הקבוצה, **גלית נגה-בנאי** מקווה במהלך השנה השלישית לכתוב טיוטה ראשונית לספר על תרומתה של האמנות הניידת שנוצרה בזיקה לארץ הקודש לזיכרון התרבותי בימי הביניים. לבד מתוצאות עבודתה בשנתיים הראשונות, הספר יכלול גם את תוצאות מחקריה הקודמים שעסקו באמנות ניידת הקשורה באופן כזה או אחר למסורות ירושלמיות.

יוסי מורי ימשיך לטוות את החוטים שיצרו המוסיקה והליטורגיה בירושלים במאה ה-12, חוטים שיצרו מארג חברתי, תרבותי, דתי, ואמנותי בין מזרח למערב, בין דמיון לבין מציאות. החוטים האלה שזורים בכתבי היד ששרדו

את תהפוכות הזמן והמקום, חלקם התמוססו זה מכבר, חלקם מקוטעים. השנה השלישית תוקדש לכתיבה ולעריכה של פרסום, פרי המחקר של השנתיים שחלפו.

איריס שגרי תתמקד בניתוח ביקורתי של הרעיונות והאירועים שהודגשו בפולחן הלטיני בירושלים, אשר מעצבי הטקסים בחרו להבטיח את הטמעתם. בשלב זה ינותחו כמכלול אופני הפעלת המרחב הליטורגי: באמצעות המילה הנקראת, המדוקלמת והמושרת, החזרה המעגלית והקבועה, ודרך יצירת הקשרים חזותיים רבי משמעות בכנסיות ובחוצות העיר, נוצרה תפיסה מובחנת של העבר ושל ההווה. בשלב זה ניתן יהיה לבחון באופן ביקורתי את הממצאים מניתוח הליטורגיה גם על רקע הערכים והרעיונות המבוטאים בהבטים נוספים של היצירה התרבותית של ממלכת ירושלים הפראנקית: הכתיבה ההיסטורית, היצירה הלמדנית ומאפייניה החברתיים של הממלכה (שנחקרו על ידי בעבר, כדוגמת דפוס השמות הפרטיים כמשקפים עמדות תרבותיות). בהתאם להנחות היסוד של קבוצת המחקר, שלפיהן אין לנתק את היצירה הליטורגית, כמנגנון של זיכרון, מן המכלול תרבותי הרחב, אנסה לבסס את המסקנות העולות מניתוח המערך הליטורגי לאור ההתפתחויות והשינויים שחלו במאה ה-12, כמו גם בהשוואה לזירות אחרות בנות הזמן. יתרה מכך, שאלה מעניינת שניתן יהיה להתייחס אליה בשלב זה היא התפתחות הדימוי העצמי של ממלכת ירושלים בזיקה לאידיאולוגיה הצלבנית המתרחבת בתקופה זו, מחד, ומאיך בזיקה לדימוי של ממלכת ירושלים ותושביה - באירופה. ניתוח זה יוביל ללא ספק להבנה טובה יותר של החברה המהגרת שנוצרה מעבר לים ושל תפקידה של הליטורגיה כיצירה תרבותית מעצבת זהות.

שרית שלו-עיני תתמקד בשנה השלישית בצמתי מפגש והתנגשות בין שתי הליטורגיות, היהודית והנוצרית. חגים מרכזיים, כמו חג מתן תורה שקיבל באשכנז משמעות מרכזית בגלל הפולמוס על תום עידן החוק (התורה) שחל עם בואו של ישוע, יזכו לתשומת לב מיוחדת. בעוד ריטואל הפסח, חג מרכזי אחר, התקיים בחלקו הגדול במרחב הריטואלי הביתי, הריטואל של שבועות התקיים רובו ככולו במרחב הליטורגי הציבורי ועל כן יהווה מקרה בוחן חשוב במחקר זה. בד בבד נראה את מרכזיותו של האירוע המקראי גם בליטורגיה השבועית ובטקסים שהתפתחו באשכנז סביב קריאת התורה. מוקד ליטורגי נוסף המהווה סלע מחלוקת בין שתי הדתות יתרכז בירושלים, נושא העומד במרכז עשייתה המחקרית של הקבוצה. במקביל להתמודדות עם הנרטיבים התנכיים המרכזיים שנוכסו בידי הנוצרים, נזקקו יהודי אשכנז להתמודד עם ניכוסה הממשי והרעיוני של ירושלים בידי שכניהם. ירושלים שיחקה תפקיד מרכזי בליטורגיה היומיומית של בית הכנסת הנתפס כ"מקדש מעט". באשכנז תפיסה זו קיבלה ביטויים מרכזיים גם בעיצוב הטקסים, החלל הפנימי ועיצובו. שרית מבקשת לעמוד על ביטויים אלה ולבדוק את האלטרנטיבה הליטורגית האשכנזית לסוגיה הירושלמית הנוצרית שתעלה ממחקריהם של איריס, גלית ויוסי.

בנוסף לפעילות הקבוצתית, חברי הקבוצה שואפים להעשיר את הפעילות השוטפת במרכז מנדל - סכוליון. יוסי מורי יכיר לחברי המרכז את המוסיקה הליטורגית וינתח אותה, גלית ושרית תצגנה יצירות אמנות וארכיטקטורה רלוונטיות להקשר הליטורגי ואיריס תנתח את העולם האינטלקטואלי, הפוליטי והדתי שבו נוצרו היצירות. הטיוטל השנתי המסורתי של סכוליון יהיה חווייתי במובן שיכלול בין היתר צפייה בטקסים בתוך חלל מדייבלי, וקונצרט של מוסיקה מדייבלי. חברי הקבוצה מקווים לפרסם לפחות מאמר אחד משותף במהלך עבודתם בסכוליון. הם יציגו את פרי עבודתם בכנס מסכם שייערך באמצע השנה השלישית. ההרצאות הטובות בכנס תפורסמנה בספר ערוך על ידי חברי הקבוצה.

- Albrecht, Steffen. "Netzwerke und Kommunikation: zum Verhältnis zweier sozialwissenschaftlicher Paradigmen." In *Netzwerkanalyse und Netzwerktheorie: ein neues Paradigma in den Sozialwissenschaften*, 2nd edn, ed. by Christian Stegbauer, Netzwerkforschung, 1, pp. 165–78. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2010.
- Assmann, Eleida. *Erinnerungsräume. Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses*. Munich: Beck, 1999. (3rd edition, 2006).
- Assmann, Eleida. *Cultural Memory and Western Civilization: Functions, Media, Archives*. Cambridge: Cambridge University Press, 2012
- Assmann, Jan. *Das kulturelle Gedächtnis: Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen* (Munich 1992), trans.: *Cultural Memory and Early Civilization: Writing, Remembrance, and Political Imagination*. Cambridge: Cambridge University Press, 2011.
- Bailey, Terence. *The Processions of Sarum and the Western Church*, Studies and Texts 21. Toronto: Pontifical Institute of Mediaeval Studies, 1971.
- Baldovin John. *The Urban Character of Christian Worship: The Origins, Development and Meaning of Stational Liturgy*, Rome, Pontifical Institute, 1987.
- Barash, Jeffrey A. "Analyzing Collective Memory" In *On Memory; An Interdisciplinary Approach*, ed. by Doron Mendels, pp. 101-16. Bern: Peter Lang, 2007.
- Beaune, Colette. *The Birth of an Ideology: Myths and Symbols of Nation in Late-Medieval France*. Translated by Susan Ross Huston. Berkeley: University of California Press, 1991.
- Bhabha, Homi K. *The Location of Culture*. London: Routledge, 2004.
- Bradshaw, P.F. "The Fourth Century: A Golden Age for Liturgy?" In W. Kinzig, U. Volp, and J. Schmidt, eds., *Liturgie und Ritual in der Alten Kirche. Patristische Beiträge zum Studium der gottesdienstlichen Quellen der Alten Kirche*, pp. 99-115. Leuven, 2011.
- Brown, Bill. "Things Theory." *Critical Inquiry* 28/1 (2001): 1–22.
- Cowan, Alex. "Nodes, Networks and Hinterlands." In *Cities and Cultural Exchange in Europe, 1400–1700*, ed. by Donatella Calabi and Stephen Turk Christensen, Cultural Exchange in Early Modern Europe, 2, pp. 28-41. Cambridge: Cambridge University Press, 2007.
- Doig, Allan. *Liturgy and Architecture: From the Early Church to the Middle Ages*. Ashgate, 2008.
- _____. "Christian Ceremonial in the Earthly City." In *Cities and Gods*, edited by Ted Kaiser and Edmund Thomas. BABesch, 2010.
- _____. "Sacred Space: Liturgy and Architecture at Durham Cathedral." In *Historic Churches: The Conservation and Repair of Ecclesiastical Buildings* 18: 39-42.
- Dondi, Cristina. "Liturgies of the Military Religious Orders." In *The Genius of the Roman Rite: Historical, Theological and Pastoral Perspectives on Catholic Liturgy, 11th CIEL Colloquium, Oxford, Merton College, 13-16 Sept. 2006*, ed. by Uwe Michael Lang, 143-58. Chicago, 2010.
- _____. *The Liturgy of the Canons Regular of the Holy Sepulchre of Jerusalem: A Study and a Catalogue of the Manuscript Sources*, Bibliotheca Victorina 16. Turnhout: Brepols, 2004.

- Elsner Jaś and Ian Rutherford, eds., *Pilgrimage in Graeco-Roman and Early Christian Antiquity: Seeing the Gods*. Oxford: Oxford University Press, 2005.
- Frank, Georgia. *The Memory of the Eyes: Pilgrims to Living Saints in Christian and Late Antiquity*. Berkeley: University of California Press, 2000.
- Gerstel, S. E.J., ed., *Thresholds of the Sacred: Architectural, Art Historical, Liturgical and Theological Perspectives on Religious Screens, East and West*. Washington D.C. 2005.
- Gy, Pierre-Marie. "La géographie des tropes dans la géographie liturgique du moyen âge carolingien et postcarolingien." In *La tradizione dei tropi liturgici : atti dei convegni sui tropi liturgici : Parigi (15-19 ottobre 1985), Perugia (2-5 settembre 1987)*, edited by Claudio Leonardi and Enrico Menesto, 13-24. Spoleto: Centro italiano di studi sull'alto medioevo, 1990.
- Hahn, Cynthia J. *Strange Beauty: Issues in the Making and Meaning of Reliquaries, 400–Circa 1204*. University Park: Pennsylvania State University Press, 2012.
- Hakbwachs, Maurice. *Das Gedächtnis und seine sozialen Bedingungen*. Frankfurt/Main: Suhrkamp, 1985.
- Holbraad, Martin, *Can the Thing Speak?* Working Papers Series 7, Open Anthropology Cooperative Press, 2011.
- Irshai Oded, "Cyril of Jerusalem: The Apparition of the Cross and the Jews," in: Ora Limor and Guy G. Stroumsa (eds.), *Contra Iudaeos, Ancient and Medieval Polemics between Christians and Jews*, Tübingen: Mohr Siebeck 1996, 85-104.
- Kenaar-Kedar, Nurith, "Symbolic Meaning in Crusader architecture: The Twelfth-Century Dome of the Holy Sepulcher Church in Jerusalem," *Cahiers archéologiques*, 23 (1986), 109-17.
- Kienzle, Beverly Mayne. "Preaching the Cross: Liturgy and Crusade Propaganda." *Medieval Sermon Studies*, 53 (2009), 11–32.
- Kohler, C. 'Un Rituel et un bréviare du Saint-Sépulchre de Jérusalem', *Revue de l'orient latin* 8 (1900-1901), 383-469.
- Koriat, Asher. "Illusions of Knowing: The Link between Knowledge and Metaknowledge." In *Metacognition: Cognitive and Social Dimensions*, edited by Vincent Y. Yzerbyt, Guy Lories, and Benoit Dardenne, pp. 16–34. London: Sage, 1998.
- Leonhard, Clemens, "Die Pesachhaggada als Spiegel religiöser Konflikte." In Albert Gerhards and Stephan Wahle, eds., pp. 143-171. *Kontinuität und Unterbrechung. Gottesdienst und Gebet in Judentum und Christentum*. Paderborn 2005.
- Linder Amnon. 'The Liturgy of the Liberation of Jerusalem', *Medieval Studies* 52 (1990), 110-131.
- Maier, Christoph T. "Crisis, Liturgy and the Crusade in the Twelfth and Thirteenth Centuries." *Journal of Ecclesiastical History*, 48 (1997), 628–57.
- _____. "Kirche, Kreuz und Ritual: eine Kreuzzugspredigt in Basel im Jahr 1200." *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters*, 55 (1999), 95–115.
- _____. "Mass, the Eucharist and the Cross: Innocent III and the Relocation of the Crusade." In *Pope Innocent III and his World*, ed. by John C. Moore, pp. 351-60. Aldershot: Ashgate, 1999.

- Markus, Robert. "How on Earth Could Places Become Holy?" *Journal of Early Christian Studies* 2 (1994), 257-71.
- Miller, Patricia Cox. *The Corporeal Imagination: Signifying the Holy in Late Ancient Christianity*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2011.
- Morrison, Karl F. *I Am You: The Hermeneutics of Empathy in Western Literature, Theology, and Art*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1988.
- Nora, Pierre. "Between Memory and History: Les Lieux de Memoire." *Representations* 26 (Spring 1989): 7-25.
- Poirion, Daniel. *Jérusalem, Rome, Constantinople : l'image et le mythe de la ville au Moyen-Age : Colloque du Département d'Etudes Médiévales de l'Université de Paris-Sorbonne (Paris IV)*, Cultures et civilisations médiévales. Paris: Presses de l'Université de Paris-Sorbonne, 1986.
- Schroer, Markus. *Räume, Orte, Grenzen: auf dem Weg zu einer Soziologie des Raums*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp, 2006.
- Smith, Jonathan Z. *To Take Place: Toward Theory in Ritual*. Chicago and London: University of Chicago Press, 1987.
- Tongerens, Louis van, *Exaltation of the Cross: Toward the Origins of the Feast of the Cross and the Meaning of the Cross in Early Medieval Liturgy*, *Liturgia Condenda* 11 (Leuven: Peeters, 2000);
- _____. "Imagining the cross on Good Friday: rubric, ritual and relic in early medieval Roman, Gallican and Hispanic liturgical traditions," in: *Envisioning Christ on the Cross: Ireland and the Early Medieval West*, ed. Juliet Mullins, Jenifer Ní Ghrádaigh, and Richard Hawtree (Dublin: Four Courts Press, 2013), 34-51.
- Vásquez, Manuel A. "Studying Religion in Motion: A Networks Approach." *Method and Theory in the Study of Religion*, 20.2 (2008), 151-84.
- Verhelst, Stéphane, "The Liturgy of Jerusalem in the Byzantine Period." In: Ora Limor and Guy G. Stroumsa, eds., *Christians and Christianity in the Holy Land*, 421-462. Turnhout: Brepols, 2006.
- Volgger, Ewald. "Die Feier von Kreuzauffindung und Kreuzerhöhung: Ursprung, Verbreitung und Bedeutung unter besonderer Berücksichtigung als Hochfeste des Deutschen Ordens." In *Beiträge zur Geschichte des Deutschen Ordens*, ed. by Udo Arnold, Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens, 49, pp. 1-50. Marburg: Elwert, 1993.
- Wallraff, M. "Christliche Liturgie als religiöse Innovation in der Spätantike." In W. Kinzig, U. Volp, and J. Schmidt, eds., *Liturgie und Ritual in der Alten Kirche. Patristische Beiträge zum Studium der gottesdienstlichen Quellen der Alten Kirche*, 69-97. Leuven, 2011.
- Yuval Israel Y. *Two Nations in Your Womb: Perceptions of Jews and Christians in Late Antiquity and the Middle Ages*, Berkeley: University of California Press, 2006.